

УДК 821.161.3:82-31

UDC 821.161.3:82-31

**ФОРМЫ МАСТАЦКАЙ
РЭПРЭЗЕНТАЦЫІ БЫЦЦЯ
Ў АПОВЕСЦЯХ А. АДАМОВІЧА
«АПОШНЯЯ ПАСТАРАЛЬ» (1986)
І В. БЫКАВА «ПАКАХАЙ МЯНЕ,
САЛДАЦІК» (1996)**

**THE FORMS OF ARTISTIC
REPRESENTATION OF EXISTENCE
IN THE STORIES 'THE LAST
PASTORAL' (1986) BY A. ADAMOVIC
AND 'LOVE ME, SOLDIER' (1996)
BY V. BYKAU**

Т. Р. Багарадава,
*старшы выкладчык кафедры славянскай
філалогіі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта*

T. Bagaradava,
*Senior Teacher of the Department of Slavic
Philology, Polotsk State University*

Паступіў у рэдакцыю 09.04.19

Received on 09.04.19

У артыкуле разглядаецца абноўлены дыскурс беларускай ваеннай прозы ў жанры аповесці на прыкладзе творчай практыкі А. Адамовіча і В. Быкава перыяду 1980–1990-х гг. Вызначаецца новы ўнёсак пісьменнікаў у айчынную традыцыю спосабаў адлюстравання і асэнсавання ваеннай рэчаіснасці ў мастацкай прозе.

Ключавыя словы: антыўтопія, «атамная ўтопія», рабінзанада, «плынь свядомасці», лірычны прынцып тыпізацыі, рэтраспекцыя, тэмпаральная рэальнасць.

The article deals with the renewed discourse of the Belarusian war prose in the genre of stories through the works of A. Adamovich and V. Bykov in the 1980–1990s. The author has analyzed the writers' contribution to the national tradition of the ways of reflection and perception of the war reality in the fictional prose.

Keywords: antiutopia, "atomic utopia", robinsonade, stream of consciousness, lyrical principle of typization, retrospection, temporal reality.

Уводзіны. Вайна як поле экстрэмальных абставін, у якіх выяўляецца чалавек, заўсёды цікавіла пісьменнікаў-ветэранаў, а таксама многіх крытыкаў і літаратуразнаўцаў – даследчыкаў ваеннай тэмы. Разам з гэтым, і перспектывы існавання сучаснага чалавека ў немалой ступені залежаць ад усведамлення грамадствам неабходнасці захавання памяці пра досвед Вялікай Айчыннай вайны. Жанр беларускай ваеннай аповесці ў творчасці А. Адамовіча і В. Быкава перыяду 1980–1990-х гг. найбольш паслядоўна характарызаваўся Д. Бугаёвым [1; 2] і М. Тычынам [3], якія трымалі ў полі зроку ўсю творчасць названых пісьменнікаў. Ваенная тэматыка ў жанры аповесці ў 1980–1990-х гг. раскрывалася А. Адамовічам і В. Быкавым з улікам тых новых магчымасцей, якія даваў названы час – прэдадзень новай, паслясавецкай эпохі. Элементы абнаўлення светапогляду, эвалюцыі ў светаразуменні А. Адамовіча і В. Быкава, што адлюстраваліся ў аповесцях гэтых пісьменнікаў у 1980–1990-я гг., яшчэ не вылучаліся спецыяльна як асобны аспект у навуковым аналізе прозы двух ветэранаў. Названы аспект даследавання не атрымаў у айчынай крытыцы дастаткова поўнага і цэласнага адлюстравання, таму мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца разгляд абноўленага дыскурсу беларускай ваеннай прозы ў жанры аповесці на прыкладзе творчай практыкі

А. Адамовіча і В. Быкава, вызначэнне новага ўнёску пісьменнікаў у традыцыю адлюстравання і асэнсавання ваеннай рэчаіснасці ў мастацкай прозе.

Асноўная частка. Выкарыстанне культурна-гістарычнага метаду і элементаў кантэкстуальнага аналізу спрыяе даследаванню творчай спадчыны А. Адамовіча і В. Быкава на матэрыяле ваеннай аповесці з улікам рэалій канца ХХ ст. Яны былі паплечнікамі і сябрамі, блізкімі па духу, – былы франтавік В. Быкаў і былы партызан А. Адамовіч. Аднак кожны меў яскравую творчую індывідуальнасць, адметную манеру пісьма, якая развівала, змяняла сам жанравы канон аповесці.

Алесь Адамовіч (1926/1927–1994) быў у 1942 г. сувязным, а ў 1943 г. – байцом партызанскага атрада імя Кірава 37-й брыгады імя Пархоменкі Мінскага партызанскага злучэння. У перыяд 1980–1990-х гг. А. Адамовіч празаік ужо дастаткова далёка адышоў ад былога сябе – аўтара шырока вядомых і папулярных аўтабіяграфічных раманаў з дылогіі «Партызаны» (1963), напісаных па-руску («Война под крышами, 1960, і «Сыновья уходят в бой», 1963), а менавіта – істотна адышоў ад таго стылю сацыялістычнага рэалізму (у А. Адамовіча – рэалізму з некаторымі ідэалагічнымі абмежаваннямі), якім вылучалася ўся савецкая літаратура 1960-х «адліжных»

гадоў. А. Адамовіч увайшоў у гісторыю літаратуры як наватар у галінах не толькі ідэйных, але і фармальна-жанравых пошукаў. Ён даў прынцыпова новыя імпульсы развіццю дакументальна-мастацкай прозы (у кнігах 1970–1980-х гг., напісаных у суаўтарстве, «Я з вогненнай вёскі...», «Блакадная кніга», а таксама ва ўласна-аўтарскіх «Хатынскай аповесці», «Карніках» і інш.). Адзначаны вышэй перыяд позняй творчасці А. Адамовіча характарызуецца, у прыватнасці, зваротам да жанру антыўтопіі. Гэты жанр быў запатрабаваны А. Адамовічам для праекцыі быццёвых пытанняў на будучыню, для гранічнага абвастрэння нюансаў ваеннага і пасляваеннага быцця, распрацоўкі пытанняў лёсу чалавецтва ў свеце, поўным атамнай зброі.

У аповесцях пісьменніка-франтавіка Васіля Быкава (1924–2003; падлеткам быў байцом інжынернага батальёна; з 1942 г. прызваны ў войска; скончыў Саратаўскае пяхотнае вучылішча; з 1943 г. у званні малодшага лейтэнанта ваяваў на Украінскіх франтах; у якасці старшага лейтэнанта-артылерыста прайшоў Румынію, Балгарыю, Венгрыю, Югаславію, Аўстрыю; служыў на Украіне, у Беларусі, на Далёкім Усходзе) праз усё жыццё прырытэтным заставаўся індывідуалізаваны падыход да пытанняў чалавечага быцця. Антываенны, гуманістычны пафас і рэалістычная пазтыка з элементамі экзістэнцыйнага светаадчування – вось тая эстэтыка, якая вывела празаіка В. Быкава, а разам з ім – і беларускую літаратуру на міжнародны ўзровень. Станаўленне творчай манеры В. Быкава адбывалася вельмі інтэнсіўна. Вырашальнымі сталі ўласны жыццёвы вопыт, спецыфічная індывідуальнасць і талент мастака, а таксама тыя магчымасці, якія з’явіліся ў савецкіх пісьменнікаў у хрушчоўскія часы. Сваю ролю адыграла і ўвага В. Быкава да духоўнага і мастацкага вопыту сусветнай і айчыннай літаратуры. Мастацкі ўплыў на беларускага пісьменніка твораў Л. Талстога, Ф. Дастаеўскага і М. Гарэцкага В. Локун назвала «вертыкальнымі» сувязямі [4]. В. Быкава з культурным кантэкстам. Гэтыя паралелі, на думку даследчыцы, вызначылі эстэтыку В. Быкава 1960–1970-х гг. Так званыя «гарызантальныя» ўплывы ў творчасці пісьменніка, таксама важныя, з’явіліся пры знаёмстве В. Быкава з мастацкім вопытам празаікаў-сучаснікаў. Сам В. Быкаў прыгадваў: «Пісаў я і пры поўным узаемаразуменні з маімі рускімі равеснікамі, аўтарамі таленавітых кніг пра вайну, сярод якіх у першую чаргу хочацца назваць Юрыя Бондарова і Рыгора Бакланова. Я многім таксама абавязаны Алесю Адамовічу, выдатнаму беларускаму празаіку і самаму ўдумліваму з маіх крытыкаў» [5, с. 81].

Аповесць А. Адамовіча «Апошняя пастараль» (1986) напісана ў жанры антыўтопіі, рас-

паўсюджаным у сусветнай літаратуры ХХ ст. Літаратурная антыўтопія, у залежнасці ад тэмы разгляду, суправаджаецца рознымі дэфініцыямі. Аповесць А. Адамовіча «Апошняя пастараль» падпадае пад вызначэнне «мінус-утопія» ці «негатыўная ўтопія». Для абазначэння падобных твораў расійскім літаратуразнаўцам-амерыканістам А. Мулярчыкам [6] было ўведзена паняцце «атамнай утопіі». Галоўная ідэя і пафас падобных твораў – прадухіленне новай сусветнай вайны і разрадка міжнароднай напружанасці. У аповесці А. Адамовіча «Апошняя пастараль» створаны малюнак своеасаблівага апакаліпсісу. Чалавецтва папярэджваецца аб небяспецы новай сусветнай вайны. Тыпізаваныя персанажы аповесці – Мужчына і Жанчына, Ён і Яна – з’яўляюцца алузіямі на біблейскіх Адама і Еву. Ад гэтых асоб залежыць працяг або спыненне жыцця на зямлі пасля ядзернай катастрофы. Пісьменнік паказвае негатыўны ўплыў цывілізацыі на быццё чалавека. У выніку людзі выступаюць носбітамі самазнішчэння. Такім чынам, наватарскай для кантэксту часу з’яўляецца ідэя трагічнага паказу неабдуманых чалавечых учынкаў, якія прыводзяць да развязвання новых ваенных дзеянняў.

У творы А. Адамовіча можна заўважыць і адносна новыя для айчыннай літаратуры матывы рабінзанады. Па словах А. Брадзіхінай, у кантэксце аповесці «маецца на ўвазе сітуацыя ізаляцыі чалавека ці групы людзей у тых ці іншых умовах; наяўнасць апазіцыі “чалавек – прырода”; праблема маральнага самавызначэння асобы» [7, с. 470]. У аповесці «Апошняя пастараль» супрацьпастаўляюцца паняцці «натура – цывілізацыя», прысутнічаюць тыповыя для рабінзанады праблемы: адчужанасць чалавека, але і немагчымасць яго жыцця без грамадства, пошукі свабоды.

Мастацкі свет аповесці-антыўтопіі А. Адамовіча прадугледжвае, што суб’ект і аб’ект псіхалагічных назіранняў злітыя. Увасабляюць такую пазіцыю прыёмы споведзі, дзённікавыя запісы, унутраныя маналогі, «плынь сьядомасці». Рэчаіснасць, акаляючыя падзеі, людзі падаюцца пісьменнікам праз усведамленне персанажа. У творы «Апошняя пастараль» наратарам не столькі апісваецца, колькі ўспрымаецца малюнак свету пасля ажыццяўлення ваенных дзеянняў. Асацыяцыі (у тым ліку – пачутыя гісторыі, успаміны) выяўляюць у персанажаў аповесці невербалізаваныя адчуванні. У творы вынікам асацыяцый наратора становіцца ўспамін індускай легенды пра дракона, з кропель крыві якога ўзніклі падобныя істоты. Лірычны прынцып тыпізацыі ўключае ў сістэму псіхалагічнага пісьма сродкі эмацыянальнага інтаніравання, сярод якіх пісьменнік выкарыстаў антытэзу, градацыю, паўтор. У аповесці «Апошняя пастараль» аўтар ужыў антытэзу пры пака-

зе пачатку ваенных дзеянняў і апісанні канарэйкі ў клетцы, а таксама пры адлюстраванні вобраза жанчыны і ўзгаданні вайны; для экспрэсіі выкарыстана градацыйная падача камандаваная падчас атакі: – *Баявая трывога! Ракетная атака! У залп набраць першую... Другую... Трэцюю... Паўтараю: ракетная атака!.. Першую... Другую... Трэцюю падрыхтаваць да пуску! <...>* [8]. У «Апошняй пастаралі» выкарыстаны шматлікія паўторы для стварэння эмацыянальнага кантэксту, апісання ўнутранага псіхалагічнага стану герояў і іх настрою. Так званы «сакрэт айсберга» служыць складанню ўяўлення пра дынаміку псіхалагічных станаў персанажа праз выкарыстанне рэплік, дэталей, інтанацый, тона аповядання. У творы прысутнічаюць дакладныя сігналы (паўторы, ключавыя фразы, лейтматывы), якія спрыяюць рэзанансному гучанню ідэі твора, дапамагаюць раскрыць яго сутнасць і падкрэсліваюць эмацыянальнасць аповядальнай манеры А. Адамовіча.

У мастацкіх творах апісанню «свядомасці без межаў» спрыяе сінестэзія. Фіксацыя колераў, гукаў, пахаў і смакаў узнаўляе чалавечае быццё, садзейнічае фарміраванню псіхалагізму суб'ектыўнага тыпу. У «Апошняй пастаралі» два эпіграфы да твора ствараюць стылістычнае рознагалоссе, выступаюць як бессэнсоўнае спалучэнне гукаў. Наступныя часткі аповесці характарызуюцца імпульсіўнасцю і ўзнаўляюць асобныя моманты жыцця ў гуках, уяўленнях, адчуваннях. Мастацкі час аповесці А. Адамовіча дынамічны, зменлівы. Пастаральныя матывы ў ім чаргуюцца з імпрэсіяністычнымі імгненнымі малюнкамі і стыльвымі перыядамі, характэрнымі для жанравай формы антыўтопіі. Суб'ектывізацыя аповеду вядзе да ўзмацнення ў ім метафарычнасці. Да прыцыпу метафарычнага тлумачэння чалавека і свету адносяцца прыёмы, звязаныя з увядзеннем у тэкст персанажаў-двайнікоў. У аповесці «Апошняя пастараль» дваінікі глыбока схаваны ў Я-герояў і амаль зліты з імі. Героі суадносяцца з правабразамі Адама і Евы, ствараючы вобразна-мастацкую цэласнасць.

Этап 1980–1990-х гг. у творча-выяўленчым плане для В. Быкава эвалюцыйны і якасна новы: адметны распрацоўкай жанру прытчы і паглыбленнем экзістэнцыяльнай праблемы маральнага выбару чалавека ў быццёвых сітуацыях. Па словах У. Навумовіча, «прытчавы пачатак у творах В. Быкава ў многім развітае традыцыі, закладзеныя яшчэ Б. Брэхтам, А. Камю, Ж.-П. Сартрам, Ф. М. Дастаеўскім, Л. М. Талстым, К. Чорным, Я. Коласам» [9, с. 450]. Узорамі беларускага экзістэнцыялізму можна назваць многія аповяданні В. Быкава са зборнікаў «Сцяна» (1997), «Пахаджане» (1999), «Калі рукаюцца душы» (2003, разам з Р. Барадуліным), «Парадоксы жыцця» (2005). Письменнікі-экзістэнцыялісты прапанавалі катэго-

рыю «яснасць бачання», якая характэрна для твораў В. Быкава 1990-х гг. Твор «Пакахай мяне, салдацік» (1996) спалучае лепшыя традыцыі прозы В. Быкава: лаканічны аповед, дакладныя мастацкія дэталі, наглядныя пейзажныя замалёўкі. Экзістэнцыйныя ноты тут гучаць у заключных сцэнах, звязаных з пахаваннем забітых немцаў і беларускі Франі.

Палемічнасць байца-ветэрана ў пафасе В. Быкава, заўсёды скіраванага на раскрыццё надзвычай балючай праўды пра вайну, спакваля саступае інтанацыям летапісца, які фіксуе трагічнасць быцця, не маючы спадзявання на лепшае для сваіх герояў. Малюючы лёс Франі на акупіраванай фашыстамі Беларусі, а затым – яе пагібель на чужыне ў апошнія дні вайны, В. Быкаў далучае чытача да праўды і пра дабро, і, найперш, пра зло, якое вайна абуджала ў людзях. Усе персанажы аповесці намалюваны псіхалагічна канкрэтна і рэалістычна, з акцэнтам на мастацкія дэталі: *З выгляду яна [Франя] была зусім яшчэ дзяўчо, падобная на хлопчыка-падлетка, – у цёмнай кофточцы з белым каўнерыкам і вузкіх штоніках замест спаднічкі. Спераду быў прышпілены куртаценькі белы фартушок – як у пакаёўскі, ці што. <...> Уся такая спрытнёная, тоненькая, бы цвічок, з адзнакай чагось устрывожанага на прывабным тварыку* [10, с. 436]. Характарыстычная мова твора. У лексіцы прафесара біялогіі Шарфа ўжываюцца германізмы з мэтай стварэння натуральнага кантэксту. Іранічны падтэкст мае ўжыванне русізмаў у мове савецкіх вайскоўцаў. Па словах Д. Бугаёва, «гэта і ўласна быкаўскі погляд мастака-жывапісца, дапоўнены глыбокім разуменнем псіхалага, погляд, які потым паглыбляецца <...>» [2, с. 83]. Украпленне рэтраспектыўнага паказу падзей у мастацкую канву аповесці спрыяе рэалістычнасці аповеду і спрэсаванасці стылю, узбагачае канкрэтыку твора. Сюжэт аповесці прыкметна разгаліноўваецца, тут дынамічна змяняюцца і час, і прастора, павялічваецца колькасць надзвычай адрозных персанажаў, што можна лічыць прыкметамі руху да класічнай навелізацыі ў быкаўскай прозе.

У апошні перыяд жыцця творчасць В. Быкава набыла элементы своеасаблівага касмізму, фатальнага прадвызначэння. Бог, паводле аўтара, з'яўляецца адным з ідэальных сродкаў абароны ад суб'ектыўнага разумення фізічнага свету. Эвалюцыю аўтара, яго новы досвед у рэлігійных пытаннях раскрывае размова Франі і Змітрака з аповесці «Пакахай мяне, салдацік». В. Быкаў вуснамі галоўнай гераіні, якая расла ў часы занявання царквы, адкрыта аргументаваў права хрысціянскіх каштоўнасцей на існаванне: – *А што ж галоўнае? – Чалавечнасць, во што. Тое, што ідзе ад Бога, а не ад д'ябла. <...> Усё ж у нас дужа мала Боскага. Ці яшчэ не набылі, ці бальшавікі адабралі. Addзялілі народ ад Бога. <...>*

Ніводзін народ, нават самы адсталы, не жыве без Бога [10, с. 472–473].

Персанажы, створаныя на нацыянальнай глебе, спалучаюць рысы традыцыйнай для рэалізму вобразнай сістэмы з праявамі хрысціянскіх матываў. Такія матывы выконваюць ролю своеасаблівых адсылак да сучаснасці, да новага месца рэлігіі ў светапоглядзе пост-савецкага чалавека. В. Быкаў вырашае праблемы па-філасофску: вылучае лагічныя сувязі, узаемаабумоўленасць абставін і праяў быцця. Падаецца, што ў разуменні В. Быкава быццё – гэта тэмпаральная рэальнасць, якая супрацьпастаўлена чалавеку. Сам В. Быкаў адносна ўласных прагнозаў будучыні канстатаваў: «Усё тое – непераможная сіла няволі, з якой нацыя звывклася, параднілася, ад якой адступаць рызыкава. <...> Што да мяне, дык пэўна мой логас песімістычны, хаця мая душа прагне аптымізму» [11, с. 538–539]. Назвы некаторых твораў праявіліся нясуць адбітак адмоўнага ўплыву знешняга свету – грамадства, ваенных падзей – на асобу чалавека, які глыбока адчувае трагізм свайго лёсу (напрыклад, «Пастка» (1962), «У тумане» (1988), «Аблава» (1989), «Сцюжа» (1969, 1991), «Балота» (2001) і інш.). І. Фіхтэ сцвярджаў, што быццё ствараецца дзейнасцю чалавека і трэба заўсёды «дзейнічаць згодна са сваім прызначэннем» [12, с. 41]. В. Быкаў прыйшоў да высновы, што чалавек павінен ведаць мэту свайго жыцця, а не толькі імкнуцца быць карысным грамадству. У апошні перыяд творчасці, у тым ліку, праз аповесць «Пакахай мяне, салдацік», пісьменнік з новай сілай акцэнтаваў традыцыйную для сябе думку пра абсалютнасць чалавечага жыцця, пра вартасць і каштоўнасць фізічнага чалавечага існавання: *Дык вось як ёй наканавана скончыць жыццё. І калі! Напрыканцы вайны. На парозе міру. Калі ў мяне толькі нарадзілася спадзяванка на тое жыццё. А ёй у такі час суджана было памерці* [10, с. 496].

ЛІТАРАТУРА

1. *Бугаёў, Д. Я.* Жыццём ідуць: з гісторыі беларускай літаратуры і літаратурнай крытыкі / Д. Я. Бугаёў. – Мінск : БДУ, 2013. – 303 с.
2. *Бугаёў, Д. Я.* Спавадальнае слова. Літаратура, крытыка, успамін / Д. Я. Бугаёў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2001. – 325 с.
3. Тычына, М. Народ і вайна / М. Тычына. – Мінск : Беларуская навука, 2015. – 433 с.
4. *Локун, В. І.* Васіль Быкаў у кантэксте сусветнай літаратуры / В. І. Локун. – Мінск : Тэхнапрынт, 2005. – 228 с.
5. *Быкаў, В.* Праўдай адзінай : Літаратурная крытыка, публіцыстыка, інтэрв'ю / В. Быкаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1984. – 262 с.

Заклучэнне. Вынікі даследавання пераконваюць, што мастацкае раскрыццё быцця чалавека праз паглыбленне ў яго псіхалогію паказвае маштаб асобы пісьменніка. Па словах Д. Бугаёва, проза 1980–2000-х гг. «асабліва хораша высвечвае неспакойную душу Алеся Адамовіча, якому балелі ўсе болі беларусаў (і чалавецтва таксама!) як свае ўласныя, пераканальна сведчыць пра ягоную сумленнасць ва ўсім <...>» [2, с. 130]. А. Адамовіч пайшоў шляхам узбуйнення і абнаўлення жанравых форм у асэнсаванні праблем вайны і міру. Пасля творчага вопыту ў галіне рэалістычнай і дакументальна-мастацкай прозы беларускі пісьменнік звярнуўся да жанру аповесці-антыўтопіі, дзе выказаў свае ідэі максімальна абагулена.

Апошні перыяд жыцця В. Быкава таксама прыпаў на эпоху паглыбленага пераасэнсавання падзей гісторыі. Па словах М. Тычыны, «новы Быкаў, чула ўспрымаючы і праўдзіва ацэньваючы змены ў сусветным “паралелаграме сіл”, прыкметна пераасэнсоўвае шмат з таго, аб чым пісаў раней» [3, с. 365]. У творах В. Быкава 1990-х гг. у фокусе мастацкага зроку па-ранейшаму застаецца чалавек з масы, адзін з тых тысяч і мільёнаў цывільных і вайскоўцаў, што былі ахвярамі вайны. Але ў аповесці «Пакахай мяне, салдацік» акцэнтаваць новы ракурс. Галоўныя героі названай аповесці – беларусы, і праз лёсы землякоў, гісторыю дзяўчыны з акупіраванай зямлі, пісьменнік паглыбляецца найперш ва ўласна-беларускую гістарычную праўду пра Вялікую Айчынную вайну. Жанравая форма быкаўскай аповесці страчвае пэўную прытчавасць, парабалічнасць – гэтыя якасці прозы В. Быкава сыходзяць у яго апавяданні («байкі жыцця»). «Новы» В. Быкаў не столькі палемічна сцвярджае сваю праўду, гуманістычныя ідэалы, колькі канстатуе панаванне трагічнага пачатку ў чалавечым лёсе, у быцці беларуса на мяжы XX–XXI стст.

REFERENCES

1. *Bugayou, D. Ya.* Zhytstsyom iduchy: z gistoryi belaruskay litaratury i litaraturnay krytyki / D. Ya. Bugayou. – Minsk : BDU, 2013. – 303 s.
2. *Bugayou, D. Ya.* Spavyadalnae slova. Litaratura, krytyka, uspamin / D. Ya. Bugayou. – Minsk : Mastatskaya litaratura, 2001. – 325 s.
3. *Tychyna, M.* Narod i vayna / M. Tychyna. – Minsk : Belaruskaya navuka, 2015. – 433 s.
4. *Lokun, V. I.* Vasil Bykau u kantekstse susvetnay litaratury / V. I. Lokun. – Minsk : Tekhnaprynt, 2005. – 228 s.
5. *Bykau, V.* Prauday adzinay: Litaraturnaya krytyka, publiczystyka, intervyyu / V. Bykau. – Minsk : Mastatskaya litaratura, 1984 – 262 s.

6. Мулярчик, А. Американская литература и общественно-политическая борьба: 60-е – начало 70-х годов XX века / А. Мулярчик. – М. : Наука, 1977. – 235 с.
7. Брадзіхіна, А. Спосабы рэалізацыі сюжэтнай мадэлі рабінзанады ў беларускай літаратурнай прасторы / А. Брадзіхіна. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1994. – 473 с.
8. Адамовіч, А. Последняя пастораль / А. Адамович // Электронная библиотека RoyalLib.com [Электронный ресурс]. – 2019. – Режим доступа: https://royallib.com/book/adamovich_ales/poslednyaya_pastoral.html. – Дата доступа: 20.01.2019.
9. Навумовіч, У. А. Беларуская літаратура : вучэб. дапам. / У. А. Навумовіч. – Мінск : Вышэйш. шк., 2007. – 478 с.
10. Быкаў, В. Пакахай мяне, салдацік: аповесці, апавяданні / В. Быкаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2013. – 574 с.
11. Быкаў, В. Доўгая дарога дадому / В. Быкаў. – Мінск : ГАБТ Кніга, 2003. – 539 с.
12. Філасофія / Т. І. Кохановская [и др.]; под общ. ред. Т. І. Кохановской. – Ростов н/Д : Феникс, 2001. – 575 с.
6. *Mulyarchik, A. Amerikanskaya literatura i obshhestvenno-politicheskaya borba: 60-e – nachalo 70-h godov XX veka / A. Mulyarchik. – M.: Nauka, 1977. – 235 s.*
7. *Bradzihina, A. Sposaby realizatsyi syuzhetnay madeli rabinzanady u belaruskay litaraturnay prastory / A. Bradzihina. – Minsk : Mastatskaya litaratura, 1994. – 473 s.*
8. *Adamovich, A. Poslednyaya pastoral / A. Adamovich // Elektronnyaya biblioteka RoyalLib.com [Jelektronnyj resurs]. – 2019. – Rezhim dostupa: https://royallib.com/book/adamovich_ales/poslednyaya_pastoral.html. – Data dostupa: 20.01.2019.*
9. *Navumovich, U. A. Belaruskaya litaratura : vucheb. dapam. / U. A. Navumovich. – Minsk : Vysheyshaya shkola, 2007. – 478 s.*
10. *Bykau, V. Pakakhay myane, saldatsik: apovestsi, apavyadanni / V. Bykau. – Minsk : Mastatskaya litaratura, 2013. – 574 s.*
11. *Bykau, V. Dougaya daroga dadomu / V. Bykau. – Minsk : GABT Kniga, 2003. – 539 s.*
12. *Filosofiya / T. I. Kohanovskaya [i dr.]; pod obshh. red. T. I. Kohanovskoy. – Rostov n/D : Feniks, 2001. – 575 s.*